

З ІСТОРІЇ НІЖИНСЬКОЇ «ПРОСВІТИ» (1907—1920рр.)

Питання, пов'язані з історією української культури, з утвердженням національної самосвідомості, збереженням самобутніх народних традицій, вимагають першочергового вивчення. Перш за все, ці проблеми тісно пов'язані з історією громадських організацій і товариств, які діяли в різних регіонах України в другій половині XIX — початку XX століття. Серед великої кількості таких організацій, котрі мали вплив на українське суспільно-політичне і культурне життя, чільне місце належить товариству «Просвіта».

Роль «Просвіти» в українській історії значна: протягом довгого часу вона була певною мірою школою національної державності в чужій російській державі. «Просвіта» несла в широкі народні маси світло культури, науки, згуртовувала навколо себе передову українську інтелігенцію, пропагувала й плекала рідне слово, українську книжку.

Фундація товариства «Просвіта» на Наддніпрянщині відбулася у пору російської революції 1905—1907 рр. Формально юридичним поштовхом до цього став царський маніфест 17 жовтня 1905 року, в якому проголошувалось створення самодіяльних об'єднань і товариств. І невдовзі в Східній Україні утворились дев'ять філій «Просвіти». Однією з них стала Чернігівська.

Її діяльність поширювалась фактично на більшість повітів і міст Чернігівщини з початку і до 20-х років XX століття. Саме тоді просвітянські організації, без сумніву, були своєрідними центрами культурницької та національно орієнтованої діяльності, посиленням інтелектуально-духовної та ментальної єдності верств українського суспільства.

Як впливає з аналізу архівних джерел, Ніжинську філію «Просвіти» започатковано влітку 1907 року, містилася вона в той період на Гімназійній вулиці, будинок Скоробагатка.¹ Її фундатором став член Чернігівської «Просвіти», а через деякий час її секретар Є. С. Шульга.

Ніжинська філія «Просвіти» на початок 1907 року нараховувала у своєму складі 40 чоловік.² Більшість з них — представники української інтелігенції, вчителі, студенти. Одним з найактивніших членів «Просвіти», як засвідчують мемуарні джерела, був О. Плющ.³ Талановитий поет і прозаїк, який навчався в Історико-філологічному інституті, він певний час виконував обов'язки книгаря та писаря Ніжинського товариства. О. Плющ самовіддано, з відчайдушною енергією проводив пропагандистсько-просвітницьку роботу серед студентської молоді. Результатом цієї наполегливої праці стала організація декількох товариств, що склалися із студентів. Крім того, О. Плющ бував на зборах Чернігівської «Просвіти», де виступав із читанням своїх рефератів. Як вдалося з'ясувати з мемуарних джерел, найбільш значним був його реферат «На роковини Т. Г. Шевченка».⁴

Цікавим, на наш погляд, є такий архівний факт, що в діяльності товариства брали участь ніжинські соціал-демократи, зокрема Г. Чуприна. Це пояснюється перш за все тим, що «Просвіта» в означений період була легалізованою організацією і мала можливості впливати на населення. Соціал-демократи використовували товариство у своїх

цілях. Так, через місцеву «Просвіту» київські соціал-демократи розповсюджували в Ніжині та повіті свою літературу, наприклад, газету «Слово».⁵

Досліджуючи умови діяльності Ніжинської «Просвіти», варто зазначити, що вони були подібними до тих, в яких функціонувала і губерньська чернігівська «Просвіта». Місцева адміністрація переслідувала товариство, за більшістю його членів вівся постійний поліцейський нагляд. У 1908 році за наказом Чернігівського губерньського жандармського управління була ліквідована Ніжинська «Просвіта».⁶ Товариство в Ніжині закривали ще двічі в 1911 та 1914 р.⁷

Останнє закриття санкціонував Чернігівський губернатор. У своєму звіті начальнику Київського жандармського управління за 5 березня 1914 року він писав:

«...в г. Киеве существует отделение «Просвиты», которое не проявляет в своей деятельности ничего предосудительного, но большинство членов следует считать политически неблагонадежными. По мнению губернатора, дальнейшее существование въ губернии общества «Просвита» нежелательно».⁸

Таким чином, з 1914 року ніжинська організація «Просвіта» остаточно припинила свою діяльність.

Спираючись на досить обмежені архівні матеріали, можна сказати, що в цілому культурно-просвітницька діяльність товариства в Ніжині в 1907—1914 рр. була епізодичною і малоєфективною. Причини цього — переслідування та утиски з боку уряду, недостатня соціальна база, низький рівень національної свідомості нашого регіону.

Нова доба в історії Ніжинської «Просвіти» почалась у 1917 році. В умовах піднесення національно-визвольного руху переживала своє відродження. 9 квітня 1917 року в залі міської Думи відбулося українське віче, на якому офіційно було поновлено діяльність товариства.⁹ На зібранні був прийнятий новий статут «Просвіти». В ньому була затверджена принципова умова членства в «Просвіті»: приймати в члени товариства тільки тих, хто обстоє широку національно-територіальну автономію України.¹⁰

Виходячи з революційних умов, в яких діяла організація, в статуті досить специфічно визначався організаційний принцип сплати членських внесків.

Передбачалося право кожного члена товариства самостійно вирішувати розмір грошового внеску в просвітянський бюджет. Більш того, за скрутних умов дозволялось взагалі не сплачувати внески (параграф 4.). Аналізуючи дані пункти, можемо дійти до таких висновків: діяльність товариства на цьому етапі починає набирати більш вираженого національно-політичного характеру. «Просвіта» почала пристосовуватись до нових революційних умов.

На цих вічових зборах було обране керівництво товариства. Головою його став І. Ковалевський, до складу ради увійшли Г. Чубина, І. Будучко та В. Федорина.¹¹

Дозволимо собі зупинити увагу на постаті голови Ніжинської «Просвіти» Іполіті Дмитровичі Ковалевському. Народився він у 1895 році в сім'ї священика, закінчив Кутянське духовне училище, а потім в 1915 р. — Харківську Духовну семінарію. В цьому ж році став студентом історико-філологічного інституту князя Безбородька. У 1917 році був повітовим комісаром Української Центральної Ради.¹² Цікаві, хоча епізодичні відомості про діяльність І. Ковалевського на цьому посту ми знаходимо в спогадах Д. І. Дорошенка «Війна й революція на Украї-

ні».¹³ Як свідчать мемуарні джерела, він був «енергійним, активним адміністратором...».¹⁴ Але його молодість та повне незнання законів і адміністративних справ привело до того, що на нього у 1918 році урядом УНР була заведена кримінальна справа. Подальша його доля невідома і потребує вивчення.

Що ж стосується діяльності І. Ковалевського як голови «Просвіти», то він у 1917 р. написав і видав брошуру «Хто ми, що ми і чого ми хочемо». В ній використав широкий історичний матеріал, написана вона доступною мовою.

У своїй праці І. Ковалевський окреслює завдання і цілі українського національного руху на даний історичний момент. Брошура була популярною серед читачів, особливо на селі. Отже, Ніжинське товариство «Просвіта» в 1917 році розгорнуло свою діяльність. При сприянні і прямій участі «Просвіти» в місті були відкриті курси української мови для вчителів. За пропозицією «Просвіти» міська Дума своєю постановою змінила назву міського саду. Він став носити з 1917 р. ім'я Т. Г. Шевченка, а до цього був Миколаївським.

Ніжинська організація поширювала свою мережу. На грудень 1917 року у Ніжинському повіті нараховувалось сім повітових просвітніх товариств.¹⁵ Це міське у м. Ніжині, а також волосні філії в с. Бакаївці, Вертіївці, Дроздівці, Філовці, Вересочі, Носівці. Найбільш активним у своїй діяльності було Вертіївське товариство. «Просвіта» у Вертіївці була заснована в 1917 році. Головою її була лікар В. О. Гриценко, до складу товариства входили вчителі, селяни. Всього ж товариство нараховувало 12 чоловік. «Просвіта» влаштовувала театральні постановки, а на виручені кошти купувала різноманітну літературу. Так, у 1917 р. вертіївські просвітяни придбали українські букварі для першого класу, а також українські книги.¹⁶

Слід наголосити, що умови діяльності просвітянських товариств на Ніжинщині в період 1918—1919 рр. були своєрідними. Політичні сили та партії, які брали участь в національно-визвольній війні, ставились до «Просвіти» по-різному. Так, наприклад, уряд П. Скоропадського закривав «Просвіти», в такому ж дусі діяли і денікінці, які в 1919 році зайняли Ніжин. Вони розігнали «Просвіти»,¹⁷ ліквідували всі українські газети, з друкарні були вилучені всі українські книги.

Певним рубежем в історії Ніжинської «Просвіти», гадаємо, слід назвати 1919 р. Архівні матеріали свідчать про існування в цей період системи просвітницьких організацій у Ніжинському повіті. Саме тоді склалась цілісна мережа як міських, так і волосних товариств.

У Ніжині «Просвіта» набула районного принципу організації: Овдіївська, Миголівська, Магерська, Шекеро-Гринівська — за назвами районів міста. Основними напрямками її роботи стали: лекційна, суспільно-митингова, концертно-художня, бібліотечно-освітня. Особливо тяжіла до лекційної форми роботи Овдіївська «Просвіта». На її зборах систематично читались різноманітні лекції. Але особлива увага надавалась лекціям з історичної та природознавчої тематики. Так, за 1920 рік на її зборах були прочитані лекції на такі теми: «Природа і життя», «Сонячна енергія», «Історія землеробства» і т. д.¹⁸

Що стосується суспільно-митингової роботи, то слід сказати, що «Просвіти» брали участь у святкуванні ювілею Т. Г. Шевченка в 1920 році. Першого травня давали концерти, організовували аматорські театральні вистави. За 1920 рік «Просвітами» було прочитано 160 лекцій, 208 концертів, вистав та проведено 36 митингів.¹⁹

Досить важливим, на нашу думку, була в цей час робота міських «Просвіт» з розвитку бібліотечно-освітньої справи. Овдіївською та Магерською організаціями були відкриті дві бібліотеки. В них були зі-

брані твори українських класиків, а також періодичні видання міста Чернігова, Харкова, Москви.²⁰ Відсутність детальних даних у архівних джерелах не дозволили нам провести глибокий порівняльний аналіз просвітянської роботи усіх міських філій. Але, разом з тим, можна стверджувати, що одним з найбільш активних було Мигалівське товариство. Його заснували 15 березня 1920 р. шкільні працівники та населення району міста в кількості 18 осіб.²¹ Робота товариства проводилась у традиційних просвітянських напрямках. Працювали бібліотечна, шкільно-лекційна та театральні секції. За 1920 рік просвіт'янами було поставлено 23 вистави, створена бібліотека, яка нараховувала 300 примірників.²²

На початок 1920 р. значно зростає мережа волосних осередків. Архівні документи засвідчують, що на початку 1920 р. в Ніжинському повіті існувало 64 осередки, тобто в порівнянні з груднем 1917 р. їх кількість збільшилась на 57.²³ Форми та напрямки їхньої роботи були подібні до міських. Але важливість цієї діяльності була значною, бо просвіт'яни несли світло знань та науки в село, у широкі народні маси. Якщо говорити про соціальний склад волосних «Просвіт», то він був таким: до товариства входили представники інтелігенції — вчителі, студенти, лікарі, священики, а також селяни. Вчительство становило ядро «Просвіт», їх основний культурно-освітній потенціал.

Одним з прикладів діяльності волосних «Просвіт» може бути Макіївське товариство. Засноване воно було 19 січня 1918 року. У звіті даного товариства за 1920 р. знаходимо цікаві дані про діяльність та специфічні обставини його роботи: «програма діяльності товариства досить широка, але через сучасний стан і відсутність допомоги від влади здійснено хіба половину своїх завдань».²⁴ Та все-таки Макіївське товариство, незважаючи на ці важкі умови, відкрило хату-читальню з 1500 книгами, а також провело за 1920 рік 15 лекцій та 25 вистав.²⁵

Найбільш плідною у Ніжинському повіті була робота Носівського, Макіївського та Монастирищенського волосних товариств. Потрібно зазначити, що радянська влада не допомагала «Просвітам», і їх робота здійснювалась з ініціативи подвижників-просвіт'ян, які хотіли бачити свій народ освіченим та культурним.

Проведений вище аналіз принципів і напрямів діяльності повітової структури організаційного підпорядкування «Просвіт» на Ніжинщині дозволяє зробити висновок, що до 1920 р. осередки «Просвіти» не підпорядковувались більшовицько-партійним органам і зберегли політичну нейтральність. Така ситуація була характерною для більшості «Просвіт» на Східній Україні в той період. Так, І. Д. Золотоверхий в своїй роботі відзначає: «Частина «Просвіт» продовжувала поширювати ідеї невтручання у справу політики, обмежувала роботу чистим культурництвом».²⁶

Заключним в історії «Просвіт» став період 1921—1923 рр. Така національно-культурна організація, як «Просвіта», не влаштувала нову владу перш за все тому, що дотримувалась національних, загальногуманістичних принципів і була далекою від партійності, класовості та інших більшовицьких догм. У 1920 р. ЦК КП(б)У ставить завдання «підпорядкувати» «Просвіти» комуністичній ідеології. Політбюро ЦК КП(б)У 8 та 13 червня 1920 р. розглядало питання про ставлення до «Просвіт».²⁷

Наслідком цього стало те, що всі губернські відділи Політосвіти отримали лист-інструкцію від Політбюро щодо «Просвіт». В листі йшлося про історію товариства (1905—07 рр.), давались тенденційні роз'яснення, чому «Просвіта» схилилася на бік націоналізму під час Центральної Ради. Аналізуючи сучасний стан «Просвіт», ЦК КП(б)У

відзначив, що тепер вони перетворились на «міщанські», «шовіністські» організації. В листі також підкреслювалось, що... «не тільки невірним, а й шкідливим було б ставати на шлях війни з «Просвітами»... Нашим відправним пунктом повинно стати завдання опанувати «Просвіти».²⁸ Для опанування «Просвіт» ЦК КП (б)У пропонувало такі заходи: потрібно зв'язати «Просвіти з селянськими, комуністичними та комсомольськими осередками, комнезамами, радянськими органами освіти. Бібліотеки товариства повинні бути заповнені комуністичною літературою: театральні-мистецьку діяльність треба взяти під свій ідейний контроль.

Але в керівництві партії не всі поділяли думку про «опанування» «Просвіт». Принциповим противником цього процесу був Х. Раковський. В одному з приватних листів від 7 вересня 1920 р. до Крестинського він писав: «Відносно «Просвіт» були вжиті заходи, щоб підпорядкувати їх комуністичному впливу. Проте я вважаю, що «Просвіти», з ім'ям яких пов'язані певні націоналістичні тенденції, лишаються фактично центрами націоналістичної агітації на селі».²⁹

Спираючись головним чином на масові організації селянської бідноти (комнезами), партія з середини 1920 рр. все ж почала «радянізацію» «Просвіт». Наркомат освіти України утвердив і видав новий статут товариств. Основним завданням організації за новим статутом була пропаганда політики радянської влади, комуністичної партії та боротьба з ворожою ідеологією.³⁰

На Ніжинщині процес «радянізації» почався з кінця 1921 року і, на нашу думку, проходив у два етапи. На першому етапі офіційна влада мала на меті перебудувати «Просвіту» як організацію на установу радянського гатунку. Перебудова «Просвіт» в нашому регіоні почалася з постанови Ніжинського з'їзду працівників культури.

З'їзд проходив у Ніжині восени 1921 року. На ньому «Просвіти», як громадські організації національно-культурного характеру, були піддані нищівній критиці. Організація була звинувачена в тому, що: «...вона за весь час класової боротьби являлась нейтральною, ідейно керуючись дрібнобуржуазними інтересами».³¹ Далі йшлося про те, що культурно-освітня організація не може бути аполітичною. До цих звинувачень критики додали ще й ярлик — «петлюрівська». З'їзд своїм рішенням ухвалив реорганізувати «Просвіти» за новим статутом, а саме: організація повинна стати політичною як організація пролетарська; до ради «Просвіти» повинні увійти представники комнезаму, комсомолу. Хати-читальні, які існують як секції «Просвіти», повинні реорганізуватися у самостійні організації, на чолі яких мають стати представники комсомолу та комнезаму. Комсомол теж одержав вказівки щодо «Просвіт». У зверненні до комсомольців говорилося: «...кожна ячейка повинна втягнути до себе «Просвіту», котра б під контролем ячеек преподавала селянам широкий світогляд Радянської влади на селі».³²

Таким чином, «Просвіта» потрапила під новий контроль влади, хоча зоставалась ще автономною організацією. Товариство повинно було кожні три місяці інформувати відділи, освіти про свою діяльність, посилаючи копії протоколів, зібрань та інші матеріали. На постановку п'єс та проведення інших культурних заходів мав бути дозвіл офіційної влади (відділів політпросвіти).³³

Така політика призвела до розколу в товариствах. Одні з них, через вказані вище обставини, почали працювати за новим статутом (таких на 1921 р. було 43 у Ніжинському гівоті),³⁴ а інші zostались на традиційних просвітських позиціях, тобто дотримувались статуту 1917 р.

Саме з цього часу «радянізовані» «Просвіти» починають брати участь в різних політичних акціях та заходах офіційної влади. У

1921 р. «Просвіти» Ніжинського повіту провели ряд культурно-масових заходів: спектаклів, концертів, благодійних лотерей на користь голодуючих Поволжя.

Так, наприклад, Шекеро-Гринівське товариство перерахувало 46 тис. 675 карбованців, Безуглівське — 80 тис. карбованців, Стодольське — 33 тис. 300 карбованців.³⁵

Другий етап «радянзації» «Просвіт» почався на Ніжинщині з жовтня 1922 і отримав назву «перереєстрація» членів товариства «Просвіта».³⁶ Фактично почалася «чистка» рядів організації, і була вона спрямована, перш за все, на ті осередки, які працювали за статутом 1917 р. і стояли на традиційних просвітянських принципах.

Проводилась «перереєстрація» таким чином. Усім товариствам, місцевим і повітовим, надсилалась анкета з 10 питань. Серед них були недвозначні і «по-більшовицькому» прямі, наприклад: партійна характеристика діячів «Просвіти», їх ставлення до роботи, до проведення різних радянських кампаній (наприклад, помгол, натурподатки і т. д.), яку участь у «Просвіті» беруть партійні та радянські керівники і т. д. Далі анкети збирав ніжинський партком, по-більшовицьки аналізував їх і робив відповідні висновки. Наслідки цієї «перереєстрації» такі: всі керівні посади в міській раді товариства зайняли радянські і партійні працівники. Були переглянуті списки членів Ніжинської «Просвіти», внаслідок чого з товариства виключили 21 особу. Аналогічні «чистки» відбулись і в повітових філіях. Наприклад, з Вересоцької «Просвіти» виключили 58 членів (із 134).³⁷

Йшло вростання «Просвіти» в нові умови. Філії товариства реорганізувались у хати-читальні, сільбуду, комнезами. Ніжинське товариство «Просвіта» і його філії в 1922—23 рр. припинили свою роботу або ж їхня діяльність набула суто формального характеру.

Як зазначалось у відповіді Ніжинського відділу політосвіти в 1923 р.: «...«Просвиты» абсолютно бездействуют, не ведут ту работу, на которую они призваны. Ликвидируйте все нежизнеспособные «Просвиты»».³⁸ Суто формальний партійно-дозволений характер роботи «Просвіт» призвів до їх поступової ліквідації в кінці 1923 р. Тому сумнівним є твердження місцевого краєзнавця М. Шкурка, що «Просвіта» однозначно припинила свою діяльність в 1928.³⁹ На нашу думку, переважна більшість товариств припинила свою діяльність у 1923 р., що підтверджують архівні матеріали, а також дослідження київського історика С. Білокона.⁴⁰ Ті ж «Просвіти», які продовжували діяти (за твердженням М. Шкурка), на нашу думку, були вже чисто радянськими установами і відійшли від класичної, традиційної просвітянської направленості.

Без сумніву, не менш цікавим може стати вивчення історії просвітянського руху на Ніжинщині з кінця 20-х—30-х рр. ХХ століття, коли формувалась і затвердилась сталінська тоталітарна система.

Але ця тема є предметом окремого самостійного дослідження.

Джерела та література:

- 1 ЦДІА ГО України. — Ф. 275. — Оп. 2. — Спр. 29. Арк. 32.
- 2 Архів музею М. Коцюбинського в м. Чернігові. — Інв. № 2155 фо.
- 3 Плющ О. Сповідь. — К., 1991. — С. 56—57.
- 4 Плющ О. Вказ. праця. — С. 57.
- 5 ЦДІА ГО України. — Ф. 275. — Оп. 2. — Спр. 29. — Арк. 27.
- 6 ЦДІА ГО України. Ф. 1439. — Оп. 1. — Спр. 914. — Арк. 7.

- 7 ЦДІА ГО України. — Ф. 320. — Оп. 1. — Спр. 1382. — Арк. 13, 14, 17, 24.
- 8 ЦДІА ГО України. Ф. 320. — Оп. 1. — Спр. 1382. — Арк. 24.
- 9 Известия Нежинского общественного комитета. — 1917. — 13 апреля.
- 10 Там же.
- 11 Известия Нежинского общественного комитета. 1917. — 13 апреля.
- 12 Філіал Державного Архіву. Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 320. — Оп. 1. — Спр. 1382.
- 13 Дорошенко Д. «Война и революция на Украине» // Революция на Украине по мемуарах булых // Под. ред. Алексеева. — М. — Л., 1930. — С. 75.
14. Дорошенко Д. Вказана праця. — С. 76—78.
- 15 Архів музею М. Коцюбинського в м. Чернігові. — Инв. № 156. АФО.
- 16 Архів служби безпеки Чернігівської області. — Ф. 6290 — Арк. 3.
- 17 Шкурко М. Історія Ніжина мовою дат. — К., 1993. — С. 12.
- 18 Известия Нежинского уревкома. — 1920. — № 41.
- 19 Філіал ДАЧО в м. Ніжині. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 136. — Арк. 15.
- 20 Червоне слово. — 1921. — № 16.
- 21 Філіал ДАЧО в м. Ніжині. — Ф. 13. — Оп. 12. — Спр. 14. — Арк. 4.
- 22 Там же... — Ф. 13. — Оп. 12. — Спр. 14. — Арк. 5.
- 23 Там же... — Ф. 13. — Оп. 11. — Спр. 240. — Арк. 7.
- 24 Філіал ДАЧО в м. Ніжині. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 126. — Арк. 9.
- 25 ЧДОА. — Ф. 593. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 10.
- 26 Золотоверхий І. Д. — Становлення укр. рад. культ. (1917—1920). — К., 1961. — Там, же. — С. 330
- 27 Там ж?
- 28 Золотоверхий І. Д. Становлення української радянської культури. (1917—1920 рр.). — К., 1961. — Ст. 329.
- 29 Там же. — Ст. 331.
- 30 Там же. — С. 333.
- 31 Червоне слово. — 1921. — № 57.
- 32 Там же. — 1921. — № 57.
- 33 Філіал ДАЧО в м. Ніжині. — Ф. — № 2. — Оп. № 2. — Спр. 14. — Арк. 4.
- 34 ЧДОА. — Ф. 593. — Оп. 1. 20. — Арк. 129.
- 35 Червоне слово. — 1920 р. — № 131.
- 36 Філіал ДАЧО в м. Ніжині. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 334. — Арк. № 6.
- 37 Там же. — Ф. 13. — Оп. 3. — Спр. 334. — Арк. 8.
- 38 Філіал ДАЧО в м. Ніжині. — Ф. 393. — Оп. 6. — Спр. 665. — Арк. 4.
- 39 Шкурко М. — Історія Ніжинамовою дат. — К., 1989. — С. 14—16.
- 40 Білокінь С. Новий храм на руїнах. // Людина і світ. — 1992. — С. 2—4.

